

Rizikové osobnostné rysy dospievajúcich. Špecifiká vo vzťahu k veku, pohlaviu a typu socializačnej skúsenosti

Risk personality traits of adolescens. Specification in relation to age, gender and type of socialisation experience

BC. DANIEL LENGHART

Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Katedra pedagogickej a školskej psychológie, Dražovská 4, 949 74 Nitra, SR,
daniel.lenghart@student.ukf.sk
Autor prispel k tvorbe článku rešeršom literatúry a písaním textu.

DOC. PHDR. MICHAL ČEREŠNÍK, PH.D.

Univerzita Palackého, Filozofická fakulta, Katedra psychologie, Vodární 6, 779 00 Olomouc, ČR,
michal.ceresnik@upol.cz
Autor prispel k tvorbe textu analýzou dát a písaním textu.

PHDR. MARTIN DOLEJŠ, PH.D.

Univerzita Palackého, Filozofická fakulta, Katedra psychologie, Vodární 6, 779 00 Olomouc, ČR,
martin.dolejs@upol.cz
Autor prispel k tvorbe článku dizajnom a realizáciou výskumu.

Abstrakt: V článok prezentujeme výsledky výskumu, ktorý sa zameriava na produkciu rizikového správania v kontexte vybraných osobnostných rysov adolescentov navštevujúcich nižší stupeň sekundárneho vzdelávania – základné školy a viacročné gymnáziá (ZŠG) a adolescentov z detských domov so školou a výchovných ústavov (DDŠVÚ). Ako výskumný nástroj sme využili Škálu osobnostných rysov predstavujúcich riziko z hľadiska návykových látok (SURPS; Dolejš, 2012). Výskumný súbor tvorilo 2353 českých adolescentov zo základných škôl a gymnázií; 217 českých adolescentov z detských domovov so školou a výchovných ústavov. Celkový súbor tvorilo 2570 dospievajúcich, 1294 chlapcov a 1276 dievčat. Na základe výsledkov konštatujeme, že adolescenti z DDŠVÚ sú výrazne impulzívnejší a prežívajú intenzívnejšie beznádej v porovnaní s adolescentmi zo ZŠG. Osobnostné rysy ako negatívne myslenie, impulzivita a vyhľadávanie vzrušenia stúpajú s vekom a precitlivosť v určitých ročníkoch klesá. Identifikovali sme medzipohlavné rozdiely, ktoré poukazujú na fakt, že vyhľadávanie vzrušenia je výrazné predovšetkým v populácii chlapcov. V populácii dievčat je výrazná precitlivosť.

Kľúčové slová: SURPS; adolescencia; osobnostné rysy; detské domovy so školou; výchovné ústavy; rizikové správanie; základné školy; viacročné gymnáziá.

Abstract: In the article we present the results of the research, which focuses on the production of risky behavior in the context of selected personality traits of adolescents visiting the lower secondary education: elementary schools and multiannual grammar schools (ZŠG) and adolescents from orphanages with schools and educational institutions (DDŠVÚ). As a research tool, we used The Substance Use Risk Profile Scale (SURPS, Dolejš, 2012). The research sample consisted of 2353 Czech adolescents from elementary schools and multiannual grammar schools; 217 Czech adolescents from orphanages with schools and educational institutions. The total sample consisted of 2570 adolescents, 1294 boys and 1276 girls. The results show that adolescents from DDŠVÚ are significantly more impulsive and experience more intense despair compared to adolescents from ZŠG. The personality traits such as negative thinking (hopelessness), impulsiveness and sensation seeking are increasing with age and anxiety sensitivity decreasing in certain school years. We identified the intersexual differences that point to the fact that the sensation seeking is significantly higher in the population of boys. The anxiety sensitivity is significantly higher in the population of the girls.

Keywords: SURPS; adolescence; personality traits; orphanages with schools; educational institutions; risk behavior; elementary schools; multiannual grammar schools.

1 Úvod

Skúmanie faktorov podmieňujúcich vznik rizikového správania je vedecky skúmanou tematikou nielen na území Slovenskej a Českej republiky, ale predstavuje globálny fenomén pútajúci pozornosť odborníkov/odborníkov z rôznych oblastí pomáhajúcich profesií (pedagogika, psychológia, psychiatria, ai.). Do popredia odborného skúmania sa dostávajú práve osobnostné rysy u dospievajúcej populácie ako sú *impulzivita (Impulsiveness)* (Čerešník, 2016; Dolejš, Endrödiová, Charvát, Maierová, & Štastná, 2011; d'Acromont & Van der Linden, 2005; Stewart, McGonnell, Wkerle, & Adlaf, 2011), *vyhľadávanie vzrušenia (sensation seeking)* (Mushquash, Comeau, & Stewart, 2007; Steinberg, Albert, Banich, Woolard, Cauffman, & Graham, 2008; Stewart, McGonnell, Wkerle, & Adlaf, 2011), *precitlivosť (anxiety sensitivity)* (Knapp, Blumenthal, Mischel, Badour, & Leen-Feldner, 2015; Weems, Taylor, Marks, & Varela, 2008) a *negatívne myslenie/beznádej (hopelessness)* (Landis, Gaylord-Harden, Malinowski, Grant, Carelton, & Ford, 2007; Thompson, Mazza, Herting, Randell, & Eggert, 2005). Tieto osobnostné rysy majú úzky vzťah s rozvojom rizikového správania v období dospievania. V našom príspevku prezentujeme výsledky komparácie bežnej dospievajúcej populácie a populácie dospievajúcich z detských domov so školou a výchovných ústavov vo veku 11–16 rokov v štyroch osobnostných rysoch: impulzivnosť, vyhľadávanie vzrušenia, beznádej a precitlivosť.

2 Charakteristika adolescencie

Obdobie dospievania je významným ontogenetickým míľnikom nielen v biologickej oblasti, ale predovšetkým v osobnostnej a sociálnej oblasti (Dolejš, 2010). Americká Psychologická Asociácia (2015, s. 23) definuje adolescenciu ako „*periódu ľudského vývinu, ktorá začína pubertou (10–12 rokov) a končí fyziologickou zrelosťou (približne v 19 roku), aj keď presný vekový rozsah sa u jednotlivcov líši.*“ Obdobie adolescencie môžeme, podľa Dolejša & Orela (2017), Smolíka (2010), rozdeliť do dvoch fáz: (1) *pubescencia (včasná adolescencia)*, ktorej časový interval je ohraničený od 11. do 15. roku života a (2) *neskorá adolescencia*, ktorej časový interval je ohraničený od 15. do 20. roku života. V našej práci sa zameriavame predovšetkým na dospievajúcich v období včasnej adolescencie (11.–15. rokov). Dospievajúci vstupujú do obdobia, kedy sa kreuje ich identita, hľadajú samých seba a konfrontujú sa s objektívnymi faktami reality mimo stien domova a školského prostredia, vytvárajú si obrazy o budúcnosti, o hodnotovom systéme. (Carr-Gregg & Shale, 2010; Nielsen-Sobotková et al., 2014).

Významným faktorom sa v tomto období špecifikom najmä prebiehajúcim procesom formovania identi-

ty stávajú rovesníci (Donohew et al., 1997) a subkultúry (Smolík, 2010). Rovesnícke skupiny združujú významné osoby pri hľadaní seba samých, ale zároveň pri testovaní osobných hraníc a spoznávaní seba samého/samej.

Dospievanie je náročným vývinovým obdobím. Na tento fakt poukazujú aj Carr-Gregg & Shale (2010, s. 11), ktorí dospievanie prirovnávajú k tobogánu a tvrdia, že „*každý adolescent je jedinečnou osobnosťou. Niektorí adolescenti prechádzajú s problémami určitými fázami dospievania, iní bojujú s problémami po celú dobu, a ďalší preplávajú dobou dospievania relatívne v pokoji. Niekedy sa ale môže stať, že tí, ktorí pôsobia na pohľad spokojne, len dobre skrývajú svoje obavy a neistoty.*“ Savi-Çakar, Tagay, & Ikiz (2015) zastávajú názor, že adolescencia je obdobie, v ktorom dospievajúci prevezmú zodpovednosť za svoje vlastné činy, nachádzajú svoje miesto na svete pôsobením priateľov a rodiny, ktorí tvoria užšie sociálne epicentrum ich budúcej identity.

Carr-Gregg & Shale (2010, s. 69–83) však poukazujú na pozitívnu stránku dospievania: (1) *dospievajúci si vytvárajú pozitívnu a spoľahlivú identitu o sebe samom/samej*, (2) *získavajú nezávislosť od opatrovníkov*, (3) *nachádzajú milované osoby mimo rodinného kruhu*, (4) *nachádzajú svoje miesto vo svete a smer profesijnej kariéry a ekonomickú nezávislosť*. Môžu však prežívať aj úzkosti, kedy nevedia, čo v živote chcú robiť. Otázke autenticity a konfúzie identity v období dospievania sa venovali Langmeier & Krejčířová (2006, s. 163), ktorí sa zamýšľajú nad tým, prečo dospievajúci prehnane reagujú a sú príliš konfliktní: „*Mnohé negatívne vonkajšie prejavy dospievajúcich, aj preháňanie rozdielov a konfliktov s rodičmi, sú prejavmi neistoty mladého človeka v otázke identity a obranou proti tejto úzkosti.*“ Konfliktný spôsob správania v tomto prípade slúži ako prostriedok na získanie odozvy „*a uistenia sa o vlastnej hodnote.*“

Marcia & Kroger (2011, s. 35) nadviazali na teóriu psychosociálneho vývinu identity podľa Eriksona a identifikovali štyri statusy identity: (1) *Dosiahnutá identita (Identity Achievements)*; (2) *Identita v moratóriu (Moratoriums)*; (3) *Predčasne uzatvorená identita (Foreclosures)* a (4) *Difúzna identita (Identity Difussions)*. V prvom prípade ide o ľudí, ktorí sú veľmi solidní a idú za svojimi cieľmi, pričom prekážky im v živote nerobia problém a pripadajú ostatným ako príliš nerealistickí. V druhom prípade ide o ľudí, ktorí ťažko definujú samých seba. Majú tendenciu vťahovať do procesu formovania svojej identity iných ľudí, ktorí predstavujú ich vlastný protipól, aby sa aspoň na chvíľku zbavili pocitu súboja so svojim vlastným konfliktom (môžeme ich považovať za submisívnych). Tretiu skupinu môžeme definovať ako ľudí, ktorí majú problém prijať názor iných ľudí. Zastávajú vlastný postoj a skresľujú informácie iných ľudí vo svoj prospech. Ľudia, ktorí sú definovaní ako difúzni, sa môžu javiť ako „*mimoriadne flexibilní, očarujúci a nekonečne sa prispôsobujúci.*“ Často sa však

izolujú a prežívajú pocity straty, čo je výsledok absencie vnútorného seba-zadefinovania a zmyslu života. Dospelievajúci, u ktorých je problém s formovaním vlastnej identity alebo spadajú predovšetkým do posledného typu – „difúznej identity“, sú vo väčšom rozsahu náchylní k rizikovému správaniu. Ich osobnostné nastavenie je jedným faktorom, ktoré zvyšujú ich vulnabilitu k produkcii nežiadanej správania.

3 Rizikové správanie dospelievajúcich

Rizikové správanie nemožno vnímať ako fenomén, ktorý nie je tvorený jednou premennou. Ide o fenomén, ktorý predstavuje konšteláciu rôznych premenných, ktoré majú vysoký vplyv na jeho produkciu (Jessor, 1991). V tomto prípade ide o kombináciu rôznych napr. osobnostných dispozícií, externých faktorov, ktoré zvyšujú mieru (rizikové faktory) produkcie tohto správania, ale môžu ho aj znižovať (protektívne faktory).

Výsledky výskumov (napr. Tomšík a kol. (2018), Čerešník et al. (2018), Kulišek & Dolejš (2019)) podporujú hypotézu o vzťahu medzi osobnostným nastavením a produkciou rizikového správania. U dospelievajúcich, ktorí sa správajú rizikovo, môžeme predpokladať vyššie hodnoty niektorých osobnostných čŕt, napr. impulzivitu, anxiety, depresivity a pod.. Tieto premenné sú vo vzájomnom vzťahu. Preto na tomto mieste chceme poukázať na to, aké správanie možno očakávať u dospelievajúcich s rizikovými osobnostnými črtami.

Vymedzenie pojmu „rizikové správanie“ je nejednoznačné, resp. veľmi široké. Je to „živý“ pojem, ktorý sa vyvíja. Nielsen-Sobotková et al. (2014) vnímajú rizikové správanie ako správanie, ktoré pôsobí na (1) intrapsychickej úrovni (ako psychosociálne poškodenie) a (2) externej úrovni (ako poškodenie iných ľudí, majetku, poškodenie organizmu a i.). Rizikové správanie zároveň považujú za komplex rôznych aktivít, správania a konaní, ako sú (Nielsen-Sobotková et al., 2014, s. 40–41): (1) *záškoláctvo*; (2) *klamanie*; (3) *agresivita, agresívne správanie*; (4) *šikana, kyberšikana, násilné správanie*; (5) *všeobecné kriminálne správanie*; (6) *vandalizmus*; (7) *závislostné správanie*; (8) *rizikové správanie na internete*; (9) *rizikové sexuálne správanie*; (10) *rizikové správanie v doprave*; (11) *extrémne rizikové športy*; (12) *užívanie anabolík a steroidov*; (13) *nezdravé stravovacie návyky*; (14) *extrémizmus a* (15) *xenofóbia, rasizmus, intolerancia, antisemitizmus*.

Dolejš (2019) poukazuje na to, že rizikové správanie v populácii dospelievajúcich predstavuje výrazne negatívne a nebezpečné správanie, ktoré nepoškodzuje len jeho/ju samého/samú, ale zároveň jeho/jej okolie. Toto nebezpečné správanie, „*zapríčiňuje preukázateľný nárast sociálnych, psychologických, zdravotných, vývinových, fyziologických a ďalších rizík pre jednotlivca, pre jeho okolie a/alebo pre spoločnosť*“ (Dolejš, 2010, s. 9). Sociálne prostredie môže byť jedným zo spúšťačov ri-

zikového správania dospelievajúcej populácie, napríklad vyhľadávanie vzrušenia v rovesníckej skupiny (Donohew et al., 1999), alebo experimentovanie s rôznymi subkultúrami (Smolík, 2010). Výskum miesta kontroly, ktorý uskutočnili Dolejš, Zemanová, & Vavrysová (2018), poukazuje na fakt, že dospelievajúci z detských domov a výchovných ústavov sú náchylnejší k produkcii rizikového správania vo vyššej miere ako rovesníci zo základných škôl a gymnázií. Je to spôsobené tým, že dospelievajúci z týchto typov zariadení majú vyššiu mieru externého miesta kontroly, tzn., že u nich prevláda presvedčenie o externých vplyvoch v riadení života (napr. to, že ich život riadi osud či náhoda) (Dolejš, Zemanová, & Vavrysová, 2018).

Kipping, Campbell, Macarthus, & Hickman (2012) poukazujú na fakt, že ak sa dospelievajúci zapoja do akéhokoľvek správania, ktoré je potencionálne rizikové, je tu veľká šanca, že sa zapoja aj do ďalších. Čerešník (2016, s. 132) tvrdí, že „*nátlak spoločenských a kultúrnych zmien na človeka v podobe oslabenia funkcií rodiny, oslabenia kvality vzťahov, zmien na trhu práce, digitalizácie a automatizácie, boja za technologickú singularitu atď. spôsobuje chaos a absenciu stabilného zázemia, v ktorom je náročné odlíšiť, čo je želané a neželané správanie*“. Nejde len o faktory externého charakteru, ale aj o osobnostné premenné dospelievajúcich, ktoré do vysokej miery ovplyvňujú produkciu rizikového správania. Pri produkovani rizikového správania, inteligencia, ako osobná premenná nemôže byť vnímaná ako faktor podmieňujúci tento typ správania. Ak dieťa zlyháva, napr. na akademickej pôde, nemusí ísť o príčiny, ktoré sú nutné spojené s inteligenciou, ale môže ísť napr. o problémy v rodinnom systéme, či v emočnom nastavení samotného dieťaťa, ktoré sa môžu prejaviť napríklad vyššie uvedeným spôsobom (Čerešník, 2019). Dolejš, Skopal, & Suchá (2014) zistili, že čím je nižšia kvalita sebahodnotenia dospelievajúcich, tým je väčšie riziko v experimentovaní napríklad s návykovými látkami, či v produkcii sociálne-neakceptovateľného správania (napr. vandalizmus).

Hessler & Katz (2010) zistili, že emócie zohrávajú významnú úlohu v produkcii rizikového správania. Vo svojom longitudiálnom výskume s deťmi od 9. do 16. roku zistili, že deti a dospelievajúci, ktorí/í majú slabú znalosť o svojom prežívaní, nie sú si príliš vedomí prežívaných emócií či nevedia regulovať svoje emócie mali vyššiu pravdepodobnosť v užívaní tvrdých drog. Inými (intrapyschickými) motívmi, ktoré majú do vysokej vplyv na rozvoj týchto správania môžu byť napríklad snaha zvládať a prekonať záťažové situácie (Naik, 1999), stať sa súčasťou rovesníckej skupiny a cítiť pocit spolupatričnosti (Wood, 2003) či dokonca zvýšenie úrovne vlastného sebavedomia (Kopčanová, 2001).

Rizikové správanie nemusí byť škodlivým fenoménom. Je nutné upriamiť pozornosť na to, že za rizikové správanie nemusíme považovať experimentovanie,

ktoré je neoddeliteľnou súčasťou obdobia dospievania pri formovaní identity a hľadani seba samého/samej (Ptáček, 2016). Ak je však toto experimentovanie, napr. s návykovými látkami, spôsobom riešenia vnútorného konfliktu, môže vzniknúť stav závislosti dospievajúcich, ktorý možno považovať za rizikový, predovšetkým pri riešení iných stresových alebo úzkostných situácií v budúcich obdobiach. V takýchto prípadoch môže íť o uzatvorenie vnútornej „diery“, ktorá potrebuje byť niečím naplnená (Röhr, 2017).

Dospievajúci, ktorí majú problém s formovaním a hľadaním vlastnej identity, sú vo väčšej miere náchylní k rizikovým aktivitám s návykovými látkami a k rovesníckemu nátlaku, ktoré neskôr môžu vyústiť do antisociálneho, delikventného správania (Banárová & Čerešník, 2019; Dumas, Ellis, & Wolfe, 2012) alebo agresívneho správania (Dolejš, Suchá, Skopal, & Vavrysová, 2016). Podľa výskumu Kulišek & Dolejša (2019) sa deti nachádzajúce v ústavnej starostlivosti 2,5-krát častejšie zapájajú do delikventného správania v porovnaní s rovesníkmi/rovesničkami v bežnej populácii. V oboch týchto prípadoch, aj v prípade konfúzie identity aj v prípade produkcie antisociálneho a delikventného správania, môže íť o tzv. skryté programy alebo antiprogramy znižujúce sebahodnotenie alebo sebaúctu, ktoré môžu byť nevedomým volaním o pomoc človeka. Prejavujú sa vyššie uvedeným správaním (Röhr, 2017). Dolejš & Zemanová (2015) zistili, že dospievajúci, ktorí navštevujú nízkoprahové centrá (denné centrá, zariadenia pre deti a mládež), trpia nízkou mierou sebahodnotenia, ktorá do vysokej miery ovplyvňuje ich životnú spokojnosť. Zníženie životnej spokojnosti môže viesť k rôznym druhom rizikového správania, ktorým môže byť napríklad aj závislosť na hraní digitálnych hier (Suchá, Dolejš, Pipová, Maierová, & Cakirpaloglu, 2018).

Výskum Reniersovej et al. (2016) s 273 dospievajúcimi (157 chlapcov a 116 dievčat) vo veku 13 až 20 rokov preukázal, že chlapci sú náchylnější k rizikovému správaniu ako dievčatá. Zistili, že chlapci produkujú viac rizikového správania. Príčinu môžeme hľadať predovšetkým v percepcii, kedy vnímajú niektoré aktivity ako menej rizikové a sú menej senzitivní voči negatívnym dôsledkom týchto aktivít ako dievčatá. Weden & Zabin (2005) poukazujú na fakt, že menšia rizikovosť v populácii dievčat spočíva práve v tom, že sú vnímané podľa iných sociálnych štandardov ako chlapci. U chlapcov je v západnej kultúre očakávateľné, že sa budú správať rizikovejšie vďaka rysu impulzivnosti. Dievčatá, na druhej strane, dostávajú sociálnu nálepku úzkostných a preto sa rizikových aktivít zúčastňujú menej. Výskum Morrongiello & Rennie (1998) preukázal rovnaký fakt. Zistili, že chlapci v školskom veku (6 až 10 rokov) preukazujú výrazné tendencie k rizikovým aktivitám. Podľa ich výsledkov sa chlapci zúčastňujú rizikových aktivít aj napriek tomu, že vidia rovesníkov ako pri určitých aktivitách prichádzajú k zraneniam. Je to spôsobené tým,

že chlapci prejavujú väčší optimizmus a dôveru vo svoje schopnosti ako dievčatá.

Vek, rovnako ako pohlavie, hrá významnú rolu v produkcii rizikového správania. So stúpajúcim vekom, stúpa aj produkcia rizikového správania, pričom najrizikovejšou skupinou sú práve dospievajúci vo veku 14 rokov (Čerešník, 2019). Reniers, Murphy, Lin, Bartolomé, & Wood (2016) zistili, že produkovanie rizikového správania, ako je napríklad užívanie alkoholu, či nebezpečné jazdenie sa objavujú a stúpajú približne od 12. do 18. roku života. S nárastom rizikových aktivít možno predpokladať aj nárast miery rizikových osobnostných čŕt.

To, či dospievajúci budú produkovať rizikové správanie alebo nie závisí od miery rizikových ale aj protektívnych faktorov. Za rizikové faktory, ktoré pôsobia na produkciu rizikového správania môžeme považovať napríklad (Dolejš, Skopal, 2017): (1) osobnostné rysy – napr. impulzivita; (2) biologické faktory – napr. odolnosť voči bolesti; (3) výchova – určitý rizikový vzor v rodine, či (4) rovesníci – produkcia rizikového správania pre vytvorenie pocitu spolupatričnosti. Na druhej strane, za protektívne faktory môžeme považovať napr. (1) podpora rodičov (Crosnoe, Ericsson, & Dornbusch, 2002); (2) prívetivosť, vyššia inteligencia či vyššia sebaúcta (Zemanová, Dolejš, 2015) a (3) či zažívanie školských úspechov (Čerešník, Gatiaľ, 2014).

4 Náhradná rodinná starostlivosť a jej špecifická

Deti, ktoré sú umiestnené do detských domov so školou alebo do výchovného ústavu, majú často diagnostikované poruchy správania. Medzi detskými domovmi so školou a výchovným ústavom existujú rozdiely, ktoré sú nasledovné (Vavrysová, 2018).

Do *detského domova so školou* sú zväčša umiestňované deti, od veku 6 až 15 rokov (do ukončenia povinnej školskej dochádzky). V týchto zariadeniach sú deti s takými poruchami správania, ktoré sú relatívne zvládnuteľné v rodinných skupinách. Ak sa však u dieťaťa vyskytuje závažná porucha správania, ktorá indisponuje dieťa od navštevovania edukačného zariadenia vyššieho sekundárneho vzdelávania, je umiestnené do výchovného ústavu.

Do *výchovného ústavu* sú umiestňované deti trpiace závažnými poruchami správania, ktoré sú vyžadujú vyššiu pozornosť a starostlivosť, ako je poskytovaná v detských domovoch so školou. Do tohto zariadenia sú umiestňované deti vo veku nad 15 rokov. Výchovný ústav vytvára výchovné skupiny, ktoré sú zriadené podľa potrieb detí (výchovné, zdravotné, edukačné).

Na území Slovenskej republiky boli vykonané legislatívne úpravy v terminologickom označení detských domovov. Podľa zákona č. 61/2018, ktorým sa mení a dopĺňa zákon č. 305/2005. čl. 1 § 36 ods. 2 sa slová „detský domov“ nahrádzajú slovom „zariadenie“. Plat-

nosť tohoto uznesenia a úpravy sú účinné na území Slovenskej republiky od 1. 1. 2019. Na našom území sa však uprednostňuje a využíva termín „Centrum pre deti a rodiny.“

U detí umiestnených do takýchto typov zariadení nie je najväčším problémom ich prejav správania, ale dysfunkčná rodina (narušené rodinné prostredie), ktorej nie je venovaná dostatočná pozornosť (James, Montgomery, Leslie, & Zhang, 2009). Ptáček (2016, s. 5) uvádza, že „situácie, v ktorých dieťa môže vykazovať niektoré z prejavov porúch správania, je veľa (napr. rozvod rodičov, šikanovanie v škole a pod.). Deti týrané, zneužívané alebo zanedbávané v mnohých prípadoch vykazujú tiež nežiaduce vzorce správania. Je potrebné zdôrazniť, že nejde o poruchu, ale len o akési znamenie, ktoré nás môže viesť k veľmi závažným situáciám a javom, s ktorými sa dieťa stretáva.“ Ďalšími faktormi, ktoré ovplyvňujú vývin porúch správania, sú napríklad: zlé vzťahy s rovesníkmi, pridružené poruchy (impulzivnosť, ADHD – porucha pozornosti s hyperaktivitou a i.) (Ptáček, 2016, s. 11).

Ide predovšetkým o narušenie vzťahu/vzťahovej väzby (emocionálneho puta) medzi opatrovateľom a dieťaťom, ktorá bola nejakým spôsobom narušená, alebo nebola vytvorená vôbec. To má dopad na ďalšie prežívanie dieťaťa/dospievajúceho. Röhr (2018) v takýchto prípadoch hovorí o troch závažných utajených programoch, ktoré narúšajú sebaúctu dospelých a môžu byť potencionálnymi zdrojmi rizikového správania: (1) *Nie som vítaný* – nevytvorená emocionálna väzba medzi opatrovateľom a dieťaťom; negatívny postoj opatrovateľa k dieťaťu (ide o negatívne reakcie na dieťa, napr. „Ja som deti vlastne vôbec nechcel/-a“); (2) *Nie som dostatočne dobrý/dobrá* – ide o nadmerné zaťažovanie zo strany opatrovateľa; vzrastanie tohto utajeného programu môže viesť k depresii, rozvíjaniu úzkosti, rezignácii (ide o reakcie typu „Sklamal/-a si ma, ... Vždy si posledný/-á“); (3) *Okradli ma* – ide o skrytý program, v ktorom sa dieťa môže cítiť oklamane, okradnuté (môže ísť napríklad o dávanie prednosti jednému zo súrodencov rodičmi, či dávanie prednosti inej osobe). V takýchto prípadoch sa dieťa môže cítiť ukrátené, oklamane, či podvedené.

To, že deti v detských domov alebo vo výchovných ústavoch trpia psychopatologickou a patopsychologickou symptomatológiou vo väčšej miere a majú zvýšenú vulnabilitu k rizikovým aktivitám ako bežná dospelávajúca populácia, dokladajú rôzne výskumy (napr. Juma, Askew, Alaii, Bartholomew, & van den Borne, 2013; Lassi, Mahmud, Syed, & Janjua, 2011; Rahman, Mullick, Siddike Pathan, Chowdhury, Shahidullah, Ahmed, Roy, Mazumder, & Rahman, 2012). Pri nevytvorení vzťahovej väzby s najbližšou osobou, chýba dospelávajúcim prežívanie pocitu bezpečia, spolupatričnosti, pocitu dôvery, ktoré táto väzba vytvára (Zeanah,

Chesher, & Boris, 2016). Väzba medzi rodičom a dieťaťom má u dieťaťa vytvárať pocit „rodičovského tepla“, ktorú môžeme definovať ako pohonnú kvapalinu, ktorá motivuje dieťa k nerizikovému správaniu a k prežívaniu pozitívnej seba-precepcie (Padilla-Walker, Nielson, & Day, 2016). Najväčší vplyv má láska matky, ktorá je úzko spätá s vývinom dieťaťa a pocitom emocionálneho bezpečia, ktorý je nutný pre vyhnutie sa problémovému správaniu (Alegre, Benson's, & Pérez-Escoda's, 2014). Vzťahová väzba v tomto prípade slúži ako „náravník“ pri zapájaní sa do rôznych rizikových aktivít, ako je napr. delikventné správanie. Ak dieťa nemá možnosť si vytvoriť vzťahovú väzbu s iným opatrovníkom v rámci inštitucionalizovanej výchovy, stráca možnosť tieto pozitívne aspekty seba rozvíjať a je tým pádom náchylnejšie k rôznym druhom rizikového správania, ako sú napríklad *antisociálne správanie* (Blatný, Jelínek, & Hrdlička, 2016; Theiner, 2007), *reaktívna porucha príchylnosti* (Coleman, 2003; Hanson & Spratt, 2007; Swan, Leckman, & Volkar, 2005) či *k zneužívaniu návykových látok* (Mushquash, Comeau, & Stewart, 2007; Stewart, McGonnell, Wekerle, & Adlaf, 2001).

5 Metóda

Výskumný súbor tvorilo 2570 dospelých vo veku 11 až 16 rokov. Ich priemerný vek 13,40 roka (štandardná odchýlka 1,26). Z toho bolo 2353 adolescentov zo základných škôl a *viacročných* gymnázií a 217 adolescentov z detských domovov so školou a výchovných ústavov. V týchto skupinách sme očakávali odlišnú socializačnú skúsenosť. Dospelujúci z detských domovov a výchovných ústavov mali narušenú vzťahovú väzbu s opatrovateľskými osobami (caregivers).

Podiel chlapcov a dievčat bol 1294 : 1276. Zastúpenie ročníkov bolo nasledovné: 6. ročník N = 562, 7. ročník N = 577, 8. ročník N = 753, 9. ročník N = 678. Výskum bol realizovaný vo všetkých krajoch Českej republiky. V prípade základných škôl a *viacročných* gymnázií išlo o stratifikovaný výber. V prípade detských domovov so školou a výchovných ústavov išlo o totálny výber. Záležalo od ochoty inštitúcie participovať vo výskume.

Vo výskume sme použili *Škálu osobnostných rysov predstavujúcich riziko z hľadiska návykových látok (SURPS; Dolejš, 2012)*. Metódu tvoria 4 faktory sýtené 23 položkami. Úlohou participujúcich je odpovedať výberom jednej zo štyroch ponúkaných odpovedí na základe toho, do akej miery s daným výrokom súhlasia alebo nesúhlasia.

Prvý faktor je negatívne myslenie (označované aj ako *beznádej*). Je tvorený 7 položkami (príklad: „Som šťastný/á.“). Druhý faktor je *impulzivita* a obsahuje 5 položiek (príklad: „Často niečo poviem skôr, než si to rozmyslím.“). Tretí faktor je *vyhľadávanie vzrušenia*. Obsahuje 6 tvrdení (príklad: „Rád/rada robím veci,

ktoré mi trochu naháňajú hrôzu.“). Štvrtý faktor je precitlivosť. Sýti ho 5 položiek (príklad: „Keď som veľmi nervózny/a, dostávam strach.“).

Stanovili sme nasledujúce štatistické hypotézy:

- H1: Predpokladáme, že dospelávajúci zo základných škôl a gymnázií budú vykazovať štatisticky významne menej negatívneho myslenia ako dospelávajúci z detských domovov so školou a výchovných ústavov.
- H2: Predpokladáme, že dospelávajúci zo základných škôl a gymnázií budú vykazovať štatisticky významne menej impulzivity ako dospelávajúci z detských domovov so školou a výchovných ústavov.
- H3: Predpokladáme, že dospelávajúci zo základných škôl a gymnázií budú vykazovať štatisticky významne menej vyhľadávania vzrušenia ako dospelávajúci z detských domovov so školou a výchovných ústavov.
- H4: Predpokladáme, že dospelávajúci zo základných škôl a gymnázií budú vykazovať štatisticky významne menej precitlivosti ako dospelávajúci z detských domovov so školou a výchovných ústavov.
- H5: Predpokladáme, že dospelávajúci z vyšších ročníkov budú vykazovať štatisticky významne viac negatívneho myslenia ako dospelávajúci z nižších ročníkov.
- H6: Predpokladáme, že dospelávajúci z vyšších ročníkov budú vykazovať štatisticky významne viac impulzivity ako dospelávajúci z nižších ročníkov.
- H7: Predpokladáme, že dospelávajúci z vyšších ročníkov budú vykazovať štatisticky významne viac vyhľadávania vzrušenia ako dospelávajúci z nižších ročníkov.
- H8: Predpokladáme, že dospelávajúci z vyšších ročníkov budú vykazovať štatisticky významne viac precitlivosti ako dospelávajúci z nižších ročníkov.
- H9: Predpokladáme, že chlapci budú vykazovať štatisticky významne menej negatívneho myslenia ako dievčatá.
- H10: Predpokladáme, že chlapci budú vykazovať štatisticky významne viac impulzivity ako dievčatá.
- H11: Predpokladáme, že chlapci budú vykazovať štatisticky významne viac vyhľadávania vzrušenia myslenia ako dievčatá.
- H12: Predpokladáme, že chlapci budú vykazovať štatisticky významne menej precitlivosti ako dievčatá.

6 Výsledky

Výsledky prezentujeme v tabuľkách 1 až 3 a v grafoch 1 až 3. Pri analýze sme použili metódu t-testu pre dva nezávislé výbery a F-test. Akceptovali sme štandardnú hladinu signifikancie $\alpha \leq 0,05$. Porovnávali sme (1) dospelávajúcich navštevujúcich nižší stupeň sekundárneho vzdelávania – základné školy a viacročné gymnáziá (ZŠG) a adolescentov z detských domovov so školou a výchovných ústavov (DDŠVÚ), (2) jednotlivé ročníky (6. až 9. ročník), (3) chlapcov a dievčatá.

Dospelávajúci z bežných škôl (ZŠG) a inštitúcií náhradnej starostlivosti (DDŠVÚ) sa odlišujú v impulzivite (tab. 1, graf 1). Rozdiel je štatisticky významný ($t = 8,091$; $p < 0,001$). Rozdiel predstavuje 1,48 bodu. Zároveň sa dospelávajúci z bežných škôl a inštitúcií náhradnej starostlivosti odlišujú v negatívnom myslení. Negatívne myslenie je typickejšie u dospelávajúcich z inštitúcií náhradnej starostlivosti. Rozdiel je štatisticky významný ($t = 8,776$; $p < 0,001$). Predstavuje 2,37 bodu. Vo vyhľadávaní vzrušenia a precitlivosti sme nezistili štatisticky významné rozdiely.

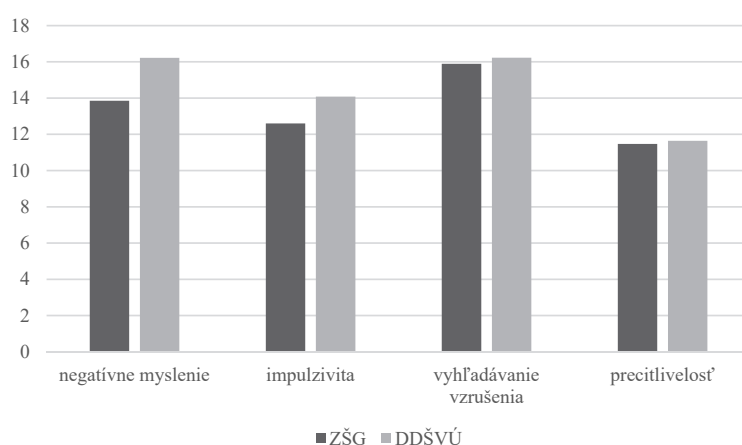
Impulzivita stúpa so stúpajúcim vekom (tab. 2, graf 2). Rozdiel medzi sledovanými ročníkmi je štatisticky významný ($F = 3,425$; $p = 0,017$). Rozdiel v skóre 9. a 6. ročníka predstavuje 0,42 bodu. Rovnako so stúpaním je to aj v oblasti negatívneho myslenia a vyhľadávania vzrušenia. V negatívnom myslení je rozdiel medzi ročníkmi štatisticky významný ($F = 4,415$; $p = 0,006$), pričom negatívne myslenie a beznádej stúpa u dospelávajúcich spolu s vekom. Rozdiel v skóre medzi 9. a 6. ročníkom predstavuje 0,76 bodu. Vo vyhľadávaní vzrušenia je rozdiel medzi ročníkmi taktiež štatisticky významný ($F = 9,078$; $p < 0,001$). Vyhľadávanie vzrušenia narastá s nárastom veku. Rozdiel medzi 9. a 6. ročníkom predstavuje 0,99 bodu. V oblasti precitlivosti si naopak môžeme všimnúť klesanie. Od 6. ročníka precitlivosť u dospelávajúcich začína klesať. Až po 8. ročník. V 9. ročníka sa precitlivosť dostáva na rovnakú úroveň, ako v 7. ročníku. Rozdiel je štatisticky významný ($F = 2,740$; $p = 0,042$). Rozdiel medzi 9. a 6. ročníkom je 0,18 bodu.

Chlapci a dievčatá sa odlišujú vo všetkých vyššie uvedených oblastiach osobnostných rysov (tab. 3, graf 3). Dievčatá dosahujú vyššie skóre v negatívnom myslení. Rozdiel je štatisticky významný ($t = 2,787$; $p < 0,001$). Rozdiel predstavuje 0,42 bodu. V impulzivite chlapci dosahujú vyššie skóre. Rozdiel je štatisticky významný ($t = 2,184$; $p < 0,001$). Rozdiel predstavuje 0,23 bodu. Štatisticky významný rozdiel sme našli aj vo vyhľadávaní vzrušenia, kde chlapci dosahujú vyššie skóre ako dievčatá. Rozdiel je štatisticky významný ($t = 7,210$; $p = 0,001$). Rozdiel predstavuje 1 bod. V precitlivosti dievčatá dosahujú vyššie skóre. Rozdiel je štatisticky významný ($t = 11,075$; $p = 0,008$). Rozdiel v skóre predstavuje 2,02 bodu.

Tab. 1: Premenné SURPS – porovnanie dospelievajúcich z bežných škôl a zariadení náhradnej starostlivosti

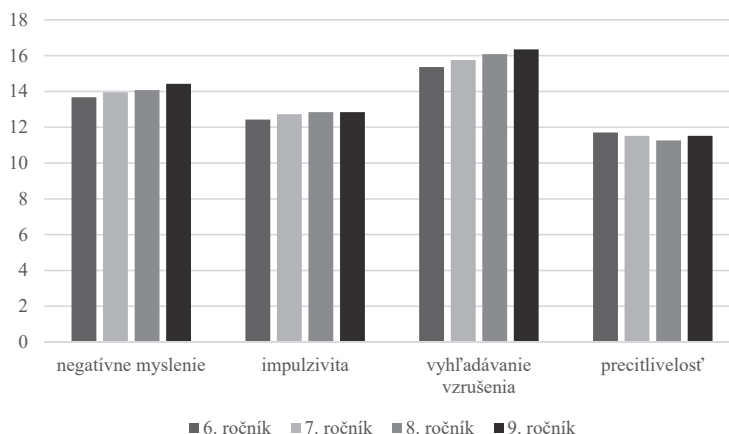
	inštitúcia	N	M	SD	SEM	t	p
negatívne myslenie	ZŠG	2353	13,85	3,80	0,08	8,776	< 0,001
	DDŠVÚ	217	16,22	3,78	0,26		
impulzivita	ZŠG	2353	12,60	2,56	0,05	8,091	< 0,001
	DDŠVÚ	217	14,08	2,75	0,19		
vyhľadávanie vzrušenia	ZŠG	2353	15,89	3,56	0,07	1,325	0,185
	DDŠVÚ	217	16,23	3,18	0,22		
precitlivosť	ZŠG	2353	11,47	2,81	0,06	0,835	0,404
	DDŠVÚ	217	11,64	3,31	0,23		

Legenda: N = početnosť, M = aritmetický priemer, SD = štandardná odchýlka, SEM = štandardná chyba priemeru, t = t-hodnota, p = signifikancia, ZŠG = základné školy a gymnáziá, DDŠVÚ = detské domovy so školou a výchovné ústavy

Graf 1: Premenné SURPS – porovnanie dospelievajúcich z bežných škôl (ZŠG) a zariadení náhradnej starostlivosti (DDŠVÚ)**Tab. 2:** Premenné SURPS – porovnanie dospelievajúcich v 6. až 9. ročníku

	ročník	N	M	SD	SEM	t	P
negatívne myslenie	6.	562	13,67	4,0	0,17	4,115	0,006
	7.	577	13,95	3,78	0,16		
	8.	753	14,07	3,71	0,14		
	9.	678	14,43	3,9	0,15		
impulzivita	6.	562	12,43	2,62	0,11	3,425	0,017
	7.	577	12,73	2,60	0,11		
	8.	753	12,84	2,57	0,09		
	9.	678	12,85	2,64	0,10		
vyhľadávanie vzrušenia	6.	562	15,36	3,69	0,16	9,078	< 0,001
	7.	577	15,75	3,43	0,14		
	8.	753	16,08	3,45	0,13		
	9.	678	16,35	3,50	0,13		
precitlivosť	6.	562	11,70	2,87	0,12	2,740	0,042
	7.	577	11,52	2,92	0,12		
	8.	753	11,26	2,84	0,10		
	9.	678	11,52	2,80	0,11		

Legenda: N = početnosť, M = aritmetický priemer, SD = štandardná odchýlka, SEM = štandardná chyba priemeru, F = F-hodnota, p = signifikancia

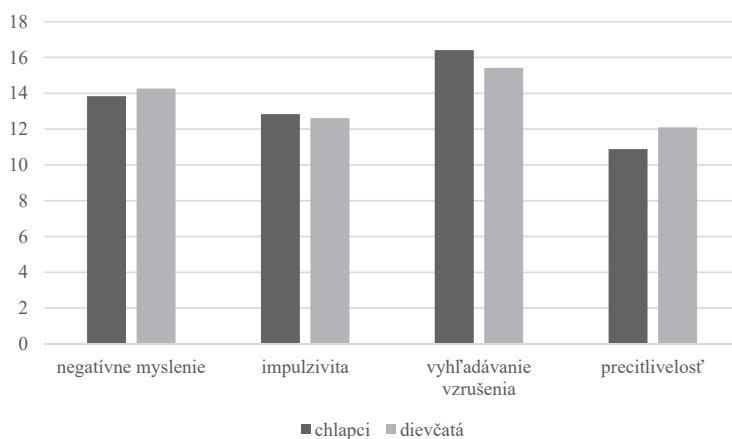

Graf 2: Premenné SURPS – porovnanie dospievajúcich v 6. až 9. ročníku

Tab. 3: Premenné SURPS – Medzipohlavné porovnanie

	inštitúcia	N	M	SD	SEM	t	P
negatívne myslenie	chlapci	1294	13,84	3,88	0,11	2,787	< 0,001
	dievčatá	1276	14,26	3,82	0,11		
impulzivita	chlapci	1294	12,84	2,63	0,07	2,184	< 0,001
	dievčatá	1276	12,61	2,59	0,07		
vyhľadávanie vzrušenia	chlapci	1294	16,42	3,46	0,10	7,210	0,001
	dievčatá	1276	15,42	3,53	0,10		
Precitlivosť	chlapci	1294	10,08	2,93	0,08	11,075	0,008
	dievčatá	1276	12,10	2,64	0,07		

Legenda: N = početnosť, M = aritmetický priemer, SD = štandardná odchýlka, SEM = štandardná chyba priemeru, t = t-hodnota, p = signifikancia.

Graf 3: Premenné SURPS – medzipohlavné porovnanie

7 Diskusia

Výsledky výskumu poukazujú na to, že dospievajúci z detských domovov so školou a výchovných ústavov (DDŠVÚ) vykazujú viac negatívneho myslenia a sú impulzívnejší. Starší dospievajúci vykazujú viac negatívneho myslenia, sú impulzívnejší, častejšie vyhľadávajú vzrušenie. Tieto osobnostné črty stúpajú s vekom. Precitlivosť skôr s vekom klesá. Chlapci sú impulzívnejší ako dievčatá a viac vyhľadávajú vzrušenie. Dievčatá vykazujú viac negatívneho myslenia a precitlivosť.

Prežívanie beznádeje, tzn. pocitu, že človek nemôže zmeniť situáciu, v ktorej sa nachádza, je typické pre ľudí, ktorým chýba pocit bezpečia, istoty a vzťahovej väzby. Rovnako je typické pre príslušníčky ženského pohlavia, ktoré sa, vo všeobecnosti, musia vysporiadať so svojim statusom, ktorý v našej spoločnosti ešte stále nie je definovaný ako rovnocenný k mužskému statusu. A to aj napriek legislatívnym úpravám a silnejúcemu spoločenskému tlaku na zmenu rodových rolí a stereotypov. Pre dospievajúcich z detských domovov a výchovných

zariadení znamená beznádej, tzn. negatívne nastavenie mysle, blokovanie pomalých kognitívnych procesov (premýšľavosti, zvažovania alternatív a ich dôsledkov) a uplatnenie skratkovitého uvažovania, resp. konania bez definovaného cieľa v podobe impulzivity.

Trend nárastu rizikových osobnostných črt spolu s narastajúcim vekom podporuje paradoxné závery (napr. Čerešník, 2019) o tom, že počas nižšieho sekundárneho vzdelávania sa exekutívne funkcie dospievajúcich zhoršujú a vytvárajú tak vhodné podmienky na horšiu reguláciu vlastnej činnosti vo vzťahu k školským povinnostiam. Paradox týchto záverov spočíva v tom, že v období dospievania, cca vo veku 10–12 rokov dochádza k neuronálnemu prepojeniu prefrontálnej kôry a limbického systému (Koukolík & Drtilová (2006), Kabiček (2014)), čím sa vytvárajú fyziologické predpoklady integrovanej regulácie správania. V sledovanej vekovej skupine však dochádzalo k zhoršeniu schopnosti regulovať školské činnosti napriek očakávanej vyššej kvalite sebaregulácie.

Dospievanie sa teda javí ako prechodné obdobie vývinu, v ktorom je možné evidovať aj zhoršenie fungovania vo vzťahu k novým úlohám a výzvam. Z tohto hľadiska je výchovná podpora jedným z kľúčových prostriedkov ako dospievajúcich viesť k žiadaným formám správania a vývinu pozitívnych osobnostných črt.

Vyššie hodnoty vyhľadávania vzrušenia a impulzivity chlapcov vypovedajú o ich všeobecnej tendencii k rizikivosti, resp. o ich socializácii, ktorá podporuje správanie vyznačujúce sa týmito charakteristikami.

Vo vzťahu k štatistickým ukazovateľom môžeme konštatovať, že podporujeme hypotézy 1, 2, 5, 6, 7, 9 až 12. Diskriminačnou charakteristikou je pohlavie.

Výsledky výskumu sú v súlade s predchádzajúcimi výskumami (napr. Tomšík et al. (2018), Čerešník et al. (2018), Kulišek & Dolejš (2019)). Podporujú výskumné ambície identifikovať osobnostné prediktory rizikového správania, ktoré možno využiť v screeningovej diagnostike dospievajúcich, napr. vo vzťahu k nešpecifickej primárnej prevencii. Zároveň podporujú ekologický model rizikového správania (Blum, McNeely, Nonnemaker, 2002), podľa ktorého sociálne prostredie sprostredkované rodinou, školou a rovesníckymi skupinami ovplyvňuje kvalitu osobnostnej štruktúry a tá, spätne ovplyvňuje sociálne prostredie. Cirkulárny model vzájomného ovplyvňovania individuálnej a sociálnej oblasti sa javí ako dobre vysvetľujúci proces učenia sa a upevňovania rizikového správania.

Rovnako možno výsledky interpretovať vo vzťahu k deprivačnej skúsenosti prezentovanej v diele Matějčka a Langmeiera. Jednotlivé typy deprivačnej skúsenosti je náročné oddeliť, ale vo vzťahu k nášmu výskumnému problému možno očakávať, že v tomto prípade ide o depriváciu identity (Langmeier & Matějček, 2011), v ktorej si dospievajúci zažívajú nedostatok sociálnych

významov, čo sa prejaví v nedostatku pozitívneho osobnostného nastavenia. Možno u nich predpokladať ego-hypoaktivitu. Tá sa vyznačuje tým, že sa vzdali dosiahnutia vlastnej autonómie a nájdenia vlastnej pozície v sociálnom prostredí. Sú ľahostajné, nereagujú na očakávania iných a ani od iných nič neočakávajú. Pasívne sa podriaďujú. Zaujímajú ich len blízke a jednoduché ciele, žijú prítomným okamihom. Nemajú ambície ani vysokú aspiračnú úroveň, neplánujú, nehľadajú hodnoty, nemajú dlhodobé ciele. Je nemožné motivovať ich, úspech a neúspech ich nezaujímajú. Proces sebatvorby sa u nich zastavil.

Resumé

Výsledky výskumu poukazujú na to, že negatívne myslenie, impulzivita, vyhľadávanie vzrušenie a precitlivosť sú rizikové osobnostné črty, ktoré sú špecifické vo vzťahu k pohlaviu (vyššie hodnoty sme zistili u dievčat), k veku (vyššie hodnoty sme zistili u starších dospievajúcich). Typ vzťahovej skúsenosti (definovanej cez typ inštitúcie) zohrával svoju rolu v prípade negatívneho myslenia/beznádeje a impulzivity. Vzťahová skúsenosť teda pravdepodobne významne ovplyvňuje osobnostnú štruktúru dospievajúcich. Najmä v zmysle pasivity a slabého zvažovania dôsledkov vlastného správania. Ukazuje sa, že tento trend zasahuje najmä dievčatá pri odchode zo základnej školy. To môže výrazne zasiahnuť do procesu tvorby identity v ďalšom období v zmysle predčasného uzavretia identity alebo moratória.

PodĎakovanie/dedikácia k projektu

Tento článok vznikl v rámci projektu IGA_FF_2020_020 – Psychologický výzkum ve vybraných oblastech pedagogické a klinické psychologie V s grantovou podporou Univerzity Palackého v Olomouci.

Literatúra

- Alegre, A., Benson, M. J., & Pérez-Escoda, N. (2014). Maternal warmth and early adolescents' internalizing symptoms and externalizing behavior. Mediation Via Emotional Insecurity, *The Journal of Early Adolescence*, 34(6), 712–735.
- American Psychological Association. (2015). *APA Dictionary of Psychology*. Significantly expanded, updated, and revised. 2nd Edition. Washington, DC: American Psychological Association.
- Banárová, K., & Čerešník, M. (2019). Príčiny produkcie rizikového správania v dospievaní (vzťahová perspektíva). In M. Verešová, V. Gatial, R. Tomšík (Eds.). *ŠVOČ KPŠP 2019. Zborník príspevkov zo študentskej vedeckej odbornej činnosti*, 31–44. Nitra: PF UKF.
- Blatný, M., Jelínek, M., & Hrdlička, M. (2016). Typologie antisociálního chování ve střední adolescenci a její vztah k užívání návykových látek. *Česká a slovenská psychiatrie*, 112(3), 107–113.

- Blum, R. W., McNeely, C., & Nonnemaker, J. (2002). Vulnerability, Risk, and Protection. *Journal of Adolescent Health, 31*(1 Suppl), 28–39.
- Carr-Gregg, M., & Shale, E. (2010). *Pubertáci a adolescenti (průvodce výchovou dospívajících)*. Praha: Portál.
- Coleman, P. K. (2003). Reactive attachment disorder in the context of the family. A review and call for further research. *Emotional and Behavioural Difficulties, 8*(3), 205–216.
- Crosnoe, R., Erickson, K. G., & Dornbusch, S. M. (2002). Protective Functions of Family Relationships and School Factors on the Deviant Behavior of Adolescent Boys and Girls: Reducing the Impact of Risky Friendships. *Youth and Society, 33*(4), s. 515–544.
- Čerešník, M., & Gatál, V. (2014). Rizikové správanie a vybrané osobnostné premenné dospievajúcich v systéme nižšieho sekundárneho vzdelávania. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre.
- Čerešník, M. (2016). Osobnostné vlastnosti dospievajúcich v kontexte produkcie rizikového správania. In E. Maierová, L. Čerešník, M. (2019). Rizikové správanie, blízke vzťahy a sebaregulácia dospievajúcich v systéme nižšieho sekundárneho vzdelávania. Nitra: Vydavateľstvo SPU.
- Čerešník, M. (2019). Age and Gender Differences Differences in Risk Behavior in Adolescence in Slovakia. *SAR Journal, 2*(1), s. 3–8.
- Čerešník, M., Tomšík, R., Dolejš, M., & Suchá, J. (2018). Impulsivity predicting adolescent risk behaviour. *Československá psychologie: časopis pro psychologickou teorii a praxi, 6*(5), 503–512.
- Dixon, S. V., Carrizales, I. (2009). Risky Behaviors In Males versus Female College Students: A Modern Day Paradigm Shift. *American Journal of Psychological Research, 5*(1), s. 52–64.
- Dolejš, M., Zemanová, V., & Vavryšová, L. (2018). *Kdo a co řídí české adolescenti?* Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Dolejš, M., & Orel, M. (2017). *Rizikové chování u adolescentů a impulzivita jako prediktor tohto chování*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Dolejš, M., Suchá, J., Skopal, O., & Vavryšová, L. (2016). *Agresivita u českých adolescentů*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Dolejš, M., & Zemanová, V. (2015). *Životní spokojenost, sebehodnocení a výskyt rizikového chování u klientů nízkoprahových zařízení pro děti a mládež*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Dolejš, M., Miovský, M., & Řehan, V. (2012). *Testová příručka ke škále osobnostních rysů představujících riziko z hlediska užívání návykových látek (SURPS – Substance Use Risk Profile Scale)*. Praha: Lékařská fakulta Univerzity Karlovy v Praze.
- Dolejš, M., Endrödiová, L., Charvát, M., Maeirová, E., & Štátná, L. (Eds.). (2011). *Preventure-Seeing Onself – Jak se naučit zvládat touhu po vyhledávání vzrušujících zážitků*. Praha: TOGGA.
- Dolejš, M. (2010). *Efektivní včasná diagnostika rizikového chování u adolescentů*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Donohew, R. L., Hoyle, R. H., Clayton, R. R., Skinner, W. F., Colon, S. E., & Rice, R. E. (1999). Sensation Seeking and Drug Use by Adolescents and Their Friends: Models for Marijuana and Alcohol. *Journal of Studies on Alcohol, 60*(5), 622–631.
- Dumas, T. M., Ellis, W. E., Wolfe, D. A. (2012). Indentity development as a buffer of adolescent risk behaviors in the context of peer group pressure and control. *J Adolesc, 35*(4), s. 917–927.
- D'Acromont, M., & Van der Linden, M. (2005). Adolescent Impulsivity: Findings From a Community Sample. *Journal of Youth and Adolescence, 34*(5), 427–435.
- Hessler, D., Katz, L. F. (2010). Brief report: Associations between emotional competence and adolescent risky behavior. *J Adolesc, 33*(1), s. 234–246.
- James, S., Montgomery, S. B., Leslie, L. K., & Thang, J. (2009). Sexual Risk Behaviors Among Youth in the Child Welfare System. *Children and Youth Services Review, 31*(9), 990–1000.
- Jessor, R. (1991). Risk behaviour in adolescence: a psychosocial framework for understanding and action. *Journal of Adolescent Health, 12*, s. 597–605.
- Juma, M., Allai, J., Bartholomew, L. K., Askew, I., & Van Der Borne, B. (2013). Risky sexual behavior among orphan and non-orphan adolescents in Nyanza Province, Western Kenya. *AIDS and Behavior, 17*(3), 951–960.
- Kabíček, P. (2014). Vývoj v dospívání. In P. Kabíček, L. Csémy, J. Hamanová a kol. (Eds.) *Rizikové chování v dospívání a jeho vztah ke zdraví*. Praha: Triton, pp. 17–31.
- Kasalová, V., & Dolejš, M. (2019). At-risk Adolescence in the Czech Republic. *Adiktologie, 18*(3–4), 151–162.
- Kipping, R., Campbell, R., Macarthur, G., & Hickman, M. (2012). Multiple risk behaviour in adolescence. *European Journal of Public Health, 25*(1), 44–49.
- Knapp, A. A., Blumenthal, H., Mischel, E. R., Badour, CH. L., & Leen-Felnder, E. W. (2016). Anxiety Sensitivity and Its Factors in Relation to Generalized Anxiety Disorder among Adolescents. *Journal of Abnormal Child Psychology, 44*(2), 233–244.
- Kopčanová, D. (2001). Drogové závislosti: úniky od problémů?. *Vychovávateľ, 46*(2), s. 14–18.
- Koukolík, F., & Drtilová, J. (2006). *Vzpoura deprivantů. Nestvůry, nástroje, obrana*. Praha: Galén.
- Kroger, J., & Marcia, J.E. (2011). The identity statuses: Origins, meanings, and interpretations. S. J. Schwartz, K. Luyckx, & V. L. Vignoles (Eds.) *Handbook of identity theory and research*, 31–53. New York: Springer Verlag.
- Kulišek, J., & Dolejš, M. (2019). *Depresivita a impulzivita ako prediktory rizikového správania dospievajúcich v systéme ústavnej činnosti a nižšieho sekundárneho vzdelávania*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Landis, D., Gaylord-Harden, N. K., Malinowski, S. L., Grant, K. E., Carleton, R. A., & Ford, R. E. (2007). Urban adolescent stress and hopelessness. *Journal of Adolescence, 30*(6), 1051–1070.
- Langmeier, J., & Krejčířová, D. (2006). *Vývojová psychologie*. Praha: Grada Publishing.
- Lassi, Z. S., Mahmud, S., Syed, E. U., & Janjua, N. Z. (2011). Behavioral problems among children living in orphanages facilities of Karachi, Pakistan: comparison of children in an SOS Village with those in conventional orphanages. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology, 46*(8), 787–796.
- Morrongiello, B., Rennie, H. (1998). Why Do Boys Engage in More risk Taking Than girls? The role of Attributions, Beliefs, and Risk Appraisals. *Journal of Pediatric Psychology, 23*(1), s. 33–43.

- Mushquash, C.J., & Stewart, S.H. (2007). An Alcohol Abuse Early Intervention Approach with Mi'kmaq Adolescents. *Journal of Innovation and Best Practices in Aboriginal Child Welfare*, 3(1), 17–26.
- Naik, A. (1999). *Sme či nie sme závislí?* Bratislava: Egmont.
- Nielsen-Sobotková, V. a kol. (2014). *Rizikové a antisociálne chováni v adolescenci*. Praha: Grada Publishing.
- Padilla-Walker, L. M., Nielson, M. G., & Day, R. D. (2016). The role of parental warmth and hostility on adolescents' prosocial behavior toward multiple targets. *Journal of Family Psychology*, 30(3), 331.
- Ptáček, R. (2006). *Poruchy chování v dětském věku*. Praha: Vzdělávací institut ochrany dětí.
- Rahman, W., Mullick, M., Pathan, M., Chowdhury, N., Shahidullah, M., Ahmed, H., Roy, S., Mazumder, A., & Rahman, F. (2012). Prevalence of Behavioral and Emotional Disorders among the Orphans and Factors Associated with these Disorders. *Bangabandhu Sheikh Mujib Medical University Journal*, 5(1), 29–34.
- Reniers, R., Murphy, L., Lin, A., Bartolomé, S. P., & Wood, S. J. (2016). Risk Perception and Risk-Taking Behaviour during Adolescence: The Influence of Personality and Gender. *PLoS ONE*, 11(4). doi: 10.1371/journal.pone.0153842.
- Röhr, H. P. (2017). *Nedostatočný pocit vlastnej hodnoty*. Bratislava: Citadella.
- Röhr, H. P. (2018). *Sebeúcta u dětí (jak ji pěstovat a chránit)*. Praha: Portál.
- Savi-Çakar, F., Tagay, O., İkiz, F. E. (2015). Risky Behaviors of Adolescents: Definitions and Prevention. A. M. *Columbus (Eds.), Advances in Psychology Research*, 106.
- Skopal, O., Dolejš, M., & Suchá, J. (2014). *Vybrané osobnostní rysy a rizikové formy chování u českých žáků a žákyň*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Smolík, J. (2010). *Subkultury mládeže (uvedení do problematiky)*. Praha: Grada Publishing.
- Steinberg, L., Albert, D., Cauffman, E., Banich, M., Graham, S., & Woolard, J. (2008). Age Differences in Sensation Seeking and Impulsivity as Indexed by Behavior and Self-Report: Evidence for a Dual System Model. *Developmental Psychology*, 44(6), 1764–1778.
- Stewart, S. H., & Wekerle, C. (2011). Associations of Personality with Alcohol Use behavior and Alcohol Problems in Adolescents Receiving Child Welfare Services. *International Journal of Mental Health and Addiction*, 9, 492–506.
- Suchá, J., Dolejš, M., Pipová, H., Maierová, E., & Cakirpaloglu, P. (2018). *Hraní digitálních her českými adolescenty*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Swain, J. E., Leckman, J. F., & Volkmar, F. R. (2005). The Wolf Boy. Reactive Attachment Disorder in an Adolescent Boy. *Psychiatry*, 2(11), 55–61.
- Štúr, I. (1998). *Diferenciálna psychológia II*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave.
- Theiner, P. (2007). Poruchy chování u dětí a dospívajících. *Psychiatrie pro praxi*, 7(2), 85–87.
- Thompson, E. A., Mazza, J. J., Herting, J. R., Randell, B. P., & Eggert, L. L. (2005). The Mediating Roles of Anxiety, Depression, and Hopelessness and Adolescent Suicidal Behaviors. *Suicide and Life-Threatening Behavior*, 35(1), 14–34.
- Tomšík, R. et al. (2018). Impulsivity and aggression in the system lower secondary education in Slovak and Czech republic. *Ad Alta: Journal of Interdisciplinary Research*, 8(1), p. 223–227.
- Vavrysová, L. (2018). *Rizikové aktivity, depresivita a vybrané osobnostní rysy u českých adolescentů z dětských domovů se školou a z výchovných ústavů*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Viktorová, M., Dolejš, M. (Eds.) *PhD Existence VI. Výzkum vs. prax: Česko-slovensko psychologická konference (nejen) pro doktorandy a o doktorandech*, 132–146. Olomouc: UP Olomouc.
- Weden, M., Zabin, S. Z. (2005). Gender and Ethnic Differences in the Co-occurrence of Adolescent Risk Behaviors. *Ethnicity and Health*, 10(3), s. 213–234.
- Weems, C. F., Taylor, L. K., Marks, A. B., & Varela, R. E. (2010). Anxiety Sensitivity in Childhood and Adolescence: Parent Reports and Factors that Influence Associations with Child Reports. *Cognitive Therapy and Research*, 34(4), 303–315.
- Wood, D. (2009). Patterns of Substance Abuse Among School-Age Children. Získané 17. júna 2020 z <https://mental-health-matters.com/patterns-of-substance-abuse-among-school-age-children-clinical-paper/>
- Zeanah, C. H., Chescher, T., & Boris, N. W. (2016). Practice Parameter for the Assessment and Treatment of Children and Adolescents With Reactive Attachment Disorder and Disinhibited Social Engagement disorder. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 55(11), 990–1003
- Zákon č. 61/2018, ktorým sa mení a dopĺňa zákon č. 305/2005 Z. z. o sociálnoprávnej ochrane detí a o sociálnej kuratele a o zmene a doplnení niektorých zákonov v znení neskorších predpisov a ktorým sa menia a dopĺňajú niektoré zákony. Získané 12. marca 2020 z https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/2018/61/20180401.html?fbclid=IwAR2_NtMVBc82TKOFpdFwOvNWHO_h_7RJTA8fEEV8r_fwflXuROag2S2FGQg.